

УДК 372.4. (09) (477)

Н. О. Агаркова

РОЛЬ НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ У РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

© Агаркова Н. О., 2015
<http://orcid.org/0000-0002-9885-4092>
<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.33288>

У статті розглянута історія виникнення та діяльності недільних шкіл у Східноукраїнському регіоні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття); завдання, які ставилися перед даним типом шкіл початкової ланки освіти. Розкрито різноманіття дисциплін, що викладаються в недільній школі, а також навчальний заклад, де існували демократичні підходи до виховання та навчання дітей і дорослих. Спираючись на історичний аналіз «Положень» показано, що недільна школа з'явилася у другій половині ХІХ ст. як нова форма отримання освіти для різних вікових і соціальних (середніх та нижніх) шарів суспільства, а також служили збільшенням грамотності в країні, зокрема Східноукраїнському регіоні. Встановлено, що розгорнувши свою діяльність, недільні школи виступали своєрідними центрами початкової освіти дітей і дорослих в Східноукраїнському регіоні.

Ключові слова: *недільні школи, розвиток освіти, початкова освіта, Східноукраїнський регіон, Положення, реформа.*

Агаркова Н.А. *Роль воскресных школ в развитии начального образования Восточноукраинского региона (вторая половина ХІХ - начало ХХ в.).*

В статье рассмотрена история возникновения и деятельности воскресных школ в Восточноукраинском регионе (вторая половина ХІХ – начало ХХ века); задачи, которые ставились перед данным типом школ начального звена образования. Раскрыто многообразие преподаваемых дисциплин в воскресной школе, а также учебное заведение, где существовали демократические подходы к воспитанию и обучению детей и взрослых. Опираясь на исторический анализ «Положений» показано, что воскресная школа появилась во второй половине ХІХ в., как новая форма получения образования для различных возрастных и социальных (средних и нижних) слоев общества, а также служили увеличением грамотности в стране, в частности Восточноукраинском регионе. Установлено, что развернув свою деятельность, воскресные школы выступали своеобразными центрами начального образования детей и взрослых в Восточноукраинском регионе.

Ключевые слова: *воскресные школы, развитие образования, начальное образование, Восточноукраинский регион, Положение, реформа.*

Agarkova N. A. The article describes the history and activities of Sunday schools from the Eastern region (second half of XIX – beginning of XX century).

The tasks that were set for this type of schools primary level of education. Reveals the diversity of the disciplines taught in the Sunday school, and training school, where there was a democratic approaches to education and training of children and adults. Based on historical analysis of the «Provisions» shows that the Sunday school appeared in the second half of the nineteenth century, as a new form of education for various age and social (middle and lower) layers of the society, but also served to increase literacy in the country, particularly the Eastern region. Found that by expanding their activities, Sunday schools played a role of centres for primary education for children and adults in the Eastern region.

Key words: *Sunday school, educational development, elementary education, Eastern region, Position, reform.*

Постановка проблеми. Висвітлення історико-педагогічних процесів, що відбувалися на Україні у минулому, та виявлення закономірностей їх розвитку є важливими завданнями сучасних дослідників. Аналіз наукової літератури показує, що на процес розвитку культурно-освітнього простору другої половини XIX – початку XX ст. на Україні мали вплив такі події, як скасування кріпосного права (1861 р.), адміністративно-територіальний устрій, проблеми посиленого зростання й залучення «нових» ресурсів (людських, економічних, природних, територіально-географічних тощо), організації громадського самоврядування тощо. Реформи 60 років в області науки потребували радикальних змін у галузі освіти: створення і розвитку народних шкіл та просвітницьких установ, можливість отримання освіти жінками.

Деталізувати загальну картину розвитку мережі початкових шкіл Східноукраїнського регіону кінця XIX - початку XX століття дозволяє розгляд важких обставин розвитку просвітніх установ, зокрема початкової (елементарної), якщо об'єктом розгляду є окремо взяті навчальні заклади, а саме недільні школи. Аналіз складових освітнього процесу у цих типах навчальних закладів дозволяє виявити їх значущість для розвитку початкової освіти Східноукраїнського регіону кінця XIX - початку XX століття.

Аналіз досліджень і публікацій. Істотні відомості містяться у статтях та наукових працях таких авторів як: С. О. Васильєва, Л. П. Вовк, Т. В. Коломієць, Н. С. Побірченко, Н. К. Рудічева, С. О. Черкасова. Досить ґрунтовний аналіз існування Харківської воскресної школи представлений у монографії

Х. Д. Алчевської «Історія відкриття школи в селі Олексіївці Михайлівської волості» [5] Всебічно простежена освітня діяльність недільних шкіл для освіти дорослих та позашкільної освіти у Східноукраїнському регіоні Л. П. Вовк у дослідженні «Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. ХХ – 20 роки ХХ ст.)» [4]. Особливо активно досліджування педагогічної спадщини Х. Д. Алчевської мало місце після проголошення самостійності української держави. На нашу думку, це пов'язано з набуттям великого значення вивчення передових педагогічних ідей минулого та їх актуалізацію.

Мета статті. На основі аналізу літературних джерел проаналізувати становлення та розвиток організації освітнього процесу у недільних школах Східноукраїнського регіону кінця ХІХ - початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Результатом прагнення інтелігенції до підвищення культурного рівня життя народу та потреба народних мас у освіті, що розглядалася як засіб «соціального просування, заняття більш комфортної соціальної ніші» [16, 121] стала поява загальноосвітніх недільних шкіл.

Стосовно формулювання поняття «недільні школи» існують різні підходи, проте більшість науковців збігаються на думці, що це безкоштовні навчальні заклади для дітей та дорослих, релігійного й світського характеру, де заняття проводяться, в основному, у неділю [1, 7]. Як відзначається в статті «Хроніка недільних шкіл», опублікованій у журналі «Русская школа», основне призначення недільних шкіл 90-х років ХІХ століття – «вживати всі зусилля, щоб кругозір учнів своїх зробити ширше, діяти на них глибше та міцніше», викликати розумову діяльність; вчити правильно мислити і розширювати коло своїх знань, читати, писати; озброїти необхідними кожній людині знаннями, уміннями та навичками; прагнути до моральної довершеності. Провідне завдання – пробудити духовне життя учня, а також викликати до діяльності «дрімаючі сили душі та повідомити напрямок розвитку інтелекту» [15].

Перші недільні школи з'явилися в 1859 році і швидко виникали в наступні роки, але були закриті у середині 1862 року (за Височайшим повелінням 10 червня 1862 року). Недільні школи закрили до вироблення положення закону який визначав би їх, проте такого закону не було створено. Протягом всього часу з 1862 року по відношенню до недільних шкіл було прийнято лише кілька випадкових, одиничних заходів. Загальною ж мірою по відношенню до

недільних шкіл було лише віднесення їх до числа початкових шкіл [1, 79]. Видане «Положення про початкових училищах 14 липня 1864 року» [13, 614-617] узаконювало існування недільних шкіл, але цей законодавчий акт не мав ніякого впливу на відновлення недільних шкіл.

Недільним школам у Положенні 1864 року було приділено мало місця та уваги. Наведемо тут всі ті статті «Положення 1864 року», в яких згадується про недільні школи. У статті 2-й Положення [13, 614], при перерахуванні навчальних закладів, які зараховуються до початкових училищ, є пункт 4-й, яким до цих училищам відносяться й «всі взагалі недільні школи, які заснуються як урядом, так й товариствами міськими та сільськими і приватними особами для освіти осіб ремісничого та робочого стану обох статей, та які не мають можливості користуватися вченням щодня». За статтею 7, «недільні школи заснуються виключно для учнів однієї статі». В силу статті 12, «завідування кожною недільною школою належить особі, яка прийняла на себе звання її розпорядника та є затвердженою в цьому званні Училищною Радою; у жіночих недільних школах обов'язки цього звання покладаються переважно на осіб жіночої статі» [13, 615]. Стаття 13 [13, 615] визначає право розпорядників недільних шкіл входити у справах цих шкіл у відношенні до Училищних Рад та встановлювати відповідальність розпорядників «за порядок» у недільних школах. Згідно статті 17 [13, 615], спостереження за релігійно-моральним напрямом у недільних школах, як й у всіх початкових школах, покладається на місцевого парафіяльного священика, який, у разі потреби, свої зауваження повідомляє розпоряднику недільної школи, а якщо його зауваження не були прийняті, доносить про те повітовій Училищній Раді. Нарешті, у статті 18 [13, 616] визначається, що училищні ради завідують недільними школами так само, як і всіма іншими початковими училищами.

Таким чином, Положення 1864 року прирівнює недільні школи до загального типу початкових училищ. При цьому дане Положення заперечує особливості, характерні недільним школам, а саме: виникнення, склад учнів (переважно дорослі), склад учителів, характер викладання (обумовлений різноманітністю підготовки учнів), а також запити учнів щодо викладання предметів (багато учнів у недільних школах прийшли сюди, вже пройшовши початкову школу, й бажають продовжувати свою освіту, пред'являючи нерідко

вимоги щодо предметів, по яких вони бажали б отримати знання). Всі ці особливості недільних шкіл, різко відрізняють їх від початкових училищ та ставлять їх в особливий розряд просвітніх установ, зовсім відкидаються Положенням 1864 року [1, 81]. Після видання Положення 1864 року, по відношенню до недільних шкіл не було видано жодного законоположення аж до видання Положення 1874 року.

«Положення про початкові народні училища від 25 травня 1874 року» [14, 220] подібно Положенню 1864 року, прирівнює недільні школи цілком та повністю до звичайних початкових училищ. Тому всі правила, регулюючі положення початкових училищ, поширені й на недільні школи, лише з невеликими відступами.

Таким чином, Положенням 1874 року до початкових училищ віднесені «всі взагалі недільні школи». Школи ці можуть бути, згідно з Положенням [14, 222], створювані урядом, міськими та сільськими товариствами і приватними особами.

Почали засновувати недільні школи для осіб обох статей, але для кожної статі окремо. Предметами навчання у недільних школах служать такі предмети, як: 1) Закон Божий (короткий Катехізис та Священна історія); 2) читання за книгами цивільного та церковного друку; 3) письмо; 4) перші чотири дії арифметики та 5) церковний спів там, де викладання його буде можливо. Викладання у недільних школах здійснюється російською мовою. Вживаються при викладанні навчальні посібники, схвалені Міністерством Народної Просвіти та Духовним Відомством. Закон Божий викладався у недільних школах або парафіяльним священиком, або особливим законовчителем, із затвердження єпархіального начальства, за поданням інспектора народних училищ. Іншим предметам можуть навчати всі особи, які мають право викладання у початкових училищах [7, 6-7].

У число студентів приймаються особи всіх станів, без відмінності віросповідання. Відкриваються недільні школи із попереднього дозволу інспектора народних училищ та за згодою голови Училищної Ради. У разі безладу та шкідливого напряму навчання, недільні школи закриваються тимчасово, за згодою голови повітової училищної ради з інспектором народних училищ; остаточне ж скасування недільної школи залежить від рішення повітової Училищної Ради. Рішення про тимчасове закриття недільної школи

приймаються тільки за особистим посвідченням голови училищної ради та інспектора народних училищ у цьому безладі або у шкідливому напрямку, прийнятому недільною школою [1, 41]. Таким чином, Положення 1874 року остаточно закріпило положення недільних шкіл.

Тільки з 1866 року починають знову виникати недільні школи, але перші недільні школи, відкриті в цю епоху, у більшості випадків виявлялися недовговічними та закривалися [1, 86].

З 1867 року стали відкриватися недільні школи з приватної ініціативи. У 1867 році відкрилася недільна школа у Харкові, заснована Товариством поширення грамотності у Харківській губернії [11, 13]. Ці школи існували не особливо довго та закрилися. Так, у «Сім'ї та Школі» за 1877 рік, № 9, знаходимо деякі відомості про одну з цих недільних шкіл, а саме жіночу, - у витягах зі шкільного щоденника Х. Д. Алчевської. З цих відомостей виноситься дуже не висока думка про школу. На одному із зібрань учнів начальниця школи зробила таку чудову пропозицію: «так як перше, що впадає при вході людини в порядний будинок, - це вміння поклонитися, то, насамперед, необхідно вивчити дітей робити реверанси». «Збори учнів» бували дуже нудні: вчителі мовчали, начальниця говорила, що прийде у голову. Зате, якщо у кого-небудь народжувалася у голові слухна думка не в п'ятницю (день зборів), а в інший який-небудь день тижня, й вчителька висловлювала бажання повідомити свою думку начальниці, остання говорила благальним голосом: «*Madames*, прошу вас, заради Бога, побережіть це до п'ятниці!». З вчительок, «одна не вчила інакше як в рукавичках та під вуаллю; інша визнавалася щиросердно, що надійшла в школу з єдиною метою - навчитися вчити своїх дітей; третя у пориві педагогічного обурення дозволяла собі обзивати учениць дурепами» [1, 89 - 90]. Але, й ця школа проіснувала не довго та закрилася з невідомих причин.

У 1870 році відкрилися дві недільні школи, які є найстарішими з усіх існуючих закладів цього типу, вони зуміли проіснувати три десятки років, успішно витримавши всі негаразди звернувшись у великі освітні установи. Одна з них була відкрита у Харкові Х. Д. Алчевською. Ця школа існувала й раніше, але неофіційно. Вона складалася з учениць, які Дана школа являє собою найбільш характерний зразок типу недільної школи, що міг скластися при впливі на нього побутових та законодавчих умов. Приклад успішної діяльності харківської жіночої недільної школи викликав з кінця 80-х років цілий рух по

влаштуванню недільних шкіл [12, 33], чому й зобов'язані поширенням цього типу освітніх установ.

У 1881 році барон М. О. Корф влаштував недільні школи у селах Маріупольського повіту, що існували, втім, не дуже довго. У тім же 1882 – 1883 н. р. виникла думка про пристрій недільних шкіл у Дніпровському повіті, Таврійської губернії. Однак ця спроба не вдалася, та в наступні роки, замість недільних шкіл, були відкриті вечірні класи [10].

В 1885 – 1886 н. р. була дозволена недільна школа у слободі Іванівці, Вовчанського повіту, Харківської губернії. Школа ця була влаштована при двокласному сільському училищі Міністерства Народної Освіти, зі значно розширеною програмою, яка допускає викладання історії, географії, геометрії не тільки на уроках пояснювального читання, але й як самостійних предметів [3]. На жаль, не маємо жодних відомостей про долю цієї школи.

У 1888 році Вовчанське земство (Харківської губернії) відкрило 4 сільських недільних школи. Того ж 1888 року у Нежінському повіті було відкрито 8 вечірньо-недільні повторювальні класи, в яких заняття велися по святах вдень, а у будні дні - вечорами. У селі Іжевський Завод у тому ж 1888 році була відкрита недільна школа у двокласному сільському училищі Міністерства Народної Освіти, що існувала до початку 90-х років.

Таким чином, до кінця 80-х років сільські недільні школи та недільні класи вже зустрічалися у різних місцевостях України, зокрема Східноукраїнському регіоні, хоча й у досить малій кількості. До цього треба долучити ще ту обставину, що всі ці «школи» та «класи» призначалися виключно для колишніх учнів земських шкіл, та обмежувалися головним чином повторенням того, що ці учні вже проходили у щоденній школі.

Таким чином, майже до половини 80-х років наше суспільство не мало можливості ознайомитися з недільними школами. Лише у 1882 році були відкриті з приватної ініціативи дві недільні школи у Слов'янську (Харківської губернії) місцевим відділенням або комітетом Харківського Товариства поширення у народі грамотності.

У 1887 році була відкрита чоловіча недільна школа в Одесі з ініціативи гуртка місцевих педагогів, але проіснувала декілька [1, 100].

Отже, не рахуючи недільних шкіл, відкритих у селах, які до 1888 року навіть й не називалися недільними школами, а лише носили найменування

недільних або повторювальних класів й призначалися виключно для учнів, які закінчили початкову школу, повторювати у цих класах пройдене в школі, та недільних шкіл, які й по нечисленному складу вчителів та учнів, й за викладанням за занять у школах значно відрізнялися від недільних шкіл, відкритих за приватною ініціативою. Шкіл останнього типу у 1888 році було всього 4: одна у Харкові (жіноча - Х. Д. Алчевської), одна в Одесі (чоловіча), дві у Слов'янську (чоловіча та жіноча).

У Богодухові, Харківської губернії, де в попередньому році була відкрита чоловіча недільна школа, 2-го лютого 1893 р. відкрита жіноча недільна школа. В перший же день у школу прийшло 125 учениць, і так як прийняти таку кількість учнів не дозволяло приміщення, то вже у перший день довелося відмовити 40 учням [1, 262].

Восени 1893 року відкрита у Лохвиці, Полтавської губернії, змішана недільна школа [2, 322]. Всього школа розміщала в 6 окремих будівлях, розкиданих по всіх кінцях міста, показуючи, що при бажанні й наполегливості приміщення для недільної школи завжди можна знайти. У перший рік існування школи (1893 - 1894) школа мала 170 учнів (108 чоловіків та 62 жінки), у другий (1894 - 1895) – 203 (123 чол. та 80 жін.) та у третій (1895 - 1896) – 228 (143 чол. та 85 жін.). При цьому, усі 3 роки школа відмовляла у прийомі багатьом вступити до неї за браком вчителів.

У Ніжині, Чернігівської губернії 3-го жовтня 1893 р. були відкриті недільні класи для дорослих чоловіків. Класи відкрилися при міському парафіяльному училищі. Перший рік класи мали 6 законовчителів, 18 викладачів та 151 учня, у другій (1894 - 1895) – 3 законовчителя, 21 викладачів та викладачку, та 123 учнів, в третій (1895 - 1896) – 3 законовчителів, 23 викладачі та 138 учнів. Класи весь час йшли настільки успішно, що у Циркуляри попечителя Київського навчального округу вони атестувалися, як «заслуговеує уваги, співчуття та наслідування». У 1898 – 1899 р. в класах перебувало 203 учнів [1, 265].

У Ніжині, Чернігівської губернії, де існують недільні класи для дорослих чоловіків, 7-го січня 1897 р. відкриті й подібні ж класи і для жінок. Класи для жінок діють вечорами у будні. Вечірня, а не недільна школа відкрита лише тому, що ні засновниця, ні вчительки не хотіли залишати свої заняття в чоловічій недільній школі. Заняття у класах жіночих відбуваються 3 рази на

тиждень, від 5 до 8 год. вечора. При класах учениці, крім звичайних предметів, навчаються й рукоділля [1, 272].

В Одесі 18 жовтня 1898 року відкрито 3 недільні школи. До 1-го січня у цих недільних школах було 157 учнів та 26 учителів. Особливістю названих недільних шкіл є та обставина, що вчителі у них отримують винагороду, яка за час з 19.10.98 р. по 01.01.1899 р. склала 537 рублів. Крім того, в Одесі у 1898 році виникли 2 приватні чоловічі недільні школи [1, 282].

На початку ХХ століття недільні школи майже усюди припинили своє існування, із-за політичної неблагонадійності. Після Жовтневої революції 1917 року деякі традиції недільних шкіл отримали розвиток у вечірніх школах, школах робітничої та сільської молоді.

Окрім перелічених у даній статті недільних шкіл, відкритих у містах у період 1888 – 1899 рр., є відомості про існування недільних шкіл ще в декількох містах, однак ми не маємо точних відомостей про час їх відкриття, хоча ці школи безсумнівно відкриті також у зазначений період часу.

Висновки. Аналіз історико-педагогічної літератури дозволяє виділити загальні риси недільних шкіл: безкоштовне навчання; доступність відвідування; характерний час занять; демократизм в організації процесу навчання; товариські стосунки між вчителями та учнями.

Вивчення розвитку недільних шкіл у Східноукраїнському регіоні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) дозволяє зробити наступні висновки: було виявлено тенденції розвитку недільних шкіл, а саме число відомих нам недільних шкіл, відкритих у період 1888 – 1899 рр. виключаючи звідси школи що вже закрилися, та приєднуючи 16 шкіл, відкритих за приватною ініціативою до 1888 р., та 30 недільних шкіл, відкритих міським управлінням столиці, маємо загальне число недільних шкіл, що сягає понад 200. Відбувалось зростання їх популярності; розширення контингенту учнів та кількості шкіл даного типу по Східноукраїнському регіону. Таким чином, детальне вивчення цього історико-педагогічного феномену минулого дозволяє усвідомити його сутність та вплив на розвиток початкової школи Східноукраїнського регіону (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).

Література

1. Абрамов Я. В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее. - СПб.: Тип. М. Меркушева, 1900. – 351 с.
2. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. - 2-е изд. Исправл. и дополн. С планом Полтавской битвы и достопримечательностями г. Полтавы. - Х.: «Издательство САГА», 2008. - 6, 449, 24 с.
3. Вахтеров В. П. Внешкольное образование народа / В. П. Вахтеров. – М., 1896. - С. 181.
4. Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-ті роки XX ст.): Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Л. П. Вовк. – К., 1995. – 411 с.
5. История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости / Х. Д. Алчевская. - Х.: Тип. Зильберберга, 1881. - 48 с.
6. Колягин Ю. М. Организация народного образования России (вторая половина XIX в.) / Ю. М. Колягин, О. А. Саввина, О. В. Тарасова // Начальная школа. – 2006. – № 1. – 128 с.
7. Курило В. С. Образование в Донбассе (XIX – начало XX вв.) / В. С. Курило, В. И. Подов. – Луганск: ЛГПУ, 1999. – 114 с.
8. Миллер Д. Х. Д. Алчевская. К пятидесятилетию педагогической деятельности // Юбщее дело. - М., 1912. - Вып. III. - С. 164-165.
9. Отчет члена Александровского уездного училищного совета барона Н. А. Корфа / [сост. Н. А. Корф]. – Александровский уезд. Училищный совет (Екатеринославская губ.), 1870. – 179 с.
10. Отчёт члена Мариупольского уездного училищного совета барона Николая Александровича Корфа. За 1882-1883 учебный год. – Мариуполь, 1883. – 185 с.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX в.) / [под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева]. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
12. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. - М, 1912. – 467 с.
13. Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 2. Т. 39. 1867. – 976 с.

14. Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 6, 1878. – 1830 стб., 59 с., 40, 44 стб.

15. Хроника воскресных школ // Русская школа. – 1898. - № 9. – С. 284-287.

16. Шевелев А. Н. Общественно-педагогическое движение как фактор формирования государственной образовательной политики России 60-80-х годов XIX века: На материалах начального и среднего общего образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Санкт-Петербургский ун-т. - Санкт-Петербург, 1996. - С. 123.